

Postoji li pakao? Eshatološki sadržaj fatimskih poruka

prof. dr. sc. Ivan Karlić

Katolički bogoslovni Fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Eshatologija je, kao *naučavanje o „posljednjim stvarima“* (smrt i sud, čistilište, raj, pakao; Kristov povratak, uskrsnuće mrtvih, kraj svijeta, sveopći sud), stoljećima mirno „živjela“ na posljednjem mjestu u teologiji. No, u posljednje se vrijeme nalazi u središtu teološkog razmišljanja. Naime, novo zanimanje za budućnost čovječanstva i svijeta te novi interes za čovjekovu smrt potiču da se na novi način promišljaju i eshatološki sadržaji. Ipak, eshatološka poruka i govor nerijetko ostaju čudni, strani današnjem čovjeku. To i ne treba čuditi, jer eshatološki je govor doživljavao mnoge promjene koji su iznjedrili razna pitanja. Primjerice: kako shvatiti kontrast između paleokršćanskog *Maranatha* i srednjovjekovnog *Dies irae*: tamo radosna nada zbog skoroga Kristova slavnog povratka (*Didaché* zaziva: „Neka dođe milost, neka prođe ovaj svijet!“); ovdje strah od suda koji gleda kraj (*smak*) svijeta pod znakom užasa, pod znakom opasnosti za spasenje duše. Stoga pučko propovijedanje u XIX. i XX. st. i ima kao moto: „Spasi dušu svoju!“, moto koji otkriva, s jedne strane, individualizaciju kršćanstva a, s druge strane, govori o gubitku onoga što je u prošlosti bilo temeljno za eshatologiju i za svekoliku kršćansku poruku: zajednička nada u *spasenje* svijeta. Osim toga, proces sekularizacije zahvaćao je tijekom stoljeća i kršćansku eshatologiju te je kršćanska nada na neki način transformirana tek u nekakvu vjeru u (ovo)zemaljski napredak; ono specifično kršćansko čini se kao da je ograničeno samo na dušu, na duhovno (na duhovnu sferu), što - za posljedicu - ima prizvuk irealnog.

Nasuprot raznim izazovima s kojima se susreće kršćanska vjera i nada (npr. suvremena *kritika religije, pitanje budućnosti čovječanstva, novo zanimanje za smrt, govor o „seljenju duša“* itd.), današnja se kršćanska eshatologija ne može ograničiti samo na to da „izvuče“ stare formulacije o životu, smrti, budućnosti... Naime, u suvremenom eshatološkom govoru shvatilo se da neke tvrdnje i izričaji „tradicionalne vjere“ nisu *opisi* koji žele *informirati* o određenim (eshatološkim) stvarnostima (nebo, pakao, čistilište i sl.), nego ih

treba shvatiti kao upozorenja, kao poticaje, kao usmjerenja *izrečena slikama*. Govor u slikama nije primjeren za informaciju, ali je vrlo primjeren za izričaj nade, kao i za upozorenje. Drugim riječima, u kršćanskoj se eshatologiji ne ide za tim da se opiše „zemljopisni položaj“ nebesa ili onostranosti (čistilište, raj, pakao...), nego da se pokaže u kojem smjeru treba tražiti *nebo*.

U svakom slučaju, kršćanska eshatologija (shvaćena kao „naučavanje o posljednjim stvarima“) govori o kraju, ili bolje: o dovršenju svijeta, o smrti, uskrsnuću, sudu, raj i paklu. Takav govor daje dojam da se radi o nekakvim događajima koji će u određenom budućem vremenu „pasti“ izvana na svijet i na ljude. Upravo zato treba precizirati da se ne radi o bilo kakvim (slučajnim) stvarima ili događajima, nego se radi o budućnosti svega stvorenoga; ne radi se o nečemu što dolazi *izvana* na čovjeka i na svijet, nego se radi o *dovršenu* već započetog života; ne radi se o nečemu što se odnosi samo na budućnost, nego se radi i o sadašnjosti koja je usmjerena na buduće.

1. FATIMSKA VIDENJA („TAJNE“)

Malim su vidiocima tijekom šest razgovora s Gospom otkrivene i tri „tajne“ (vidjenja), od kojih je posebno zanimanje i najviše rasprava izazvala, i još izaziva, ona treća. Oko sadržaja fatimskih poruka širila su se razna tumačenja i nagađanja, iako su one po sebi jednostavne i tradicionalno prisutne u kršćanskim okružjima od samih početaka.¹ Sve ih se može sažeti u tri temeljne: *molitva, pokora, obraćenje*. Ukazanje Majke Božje u Fatimi samo je naglasilo i aktualiziralo te važne evanđeoske poruke. One su poziv, odnosno svjedočanstvo da se molitvom, postom i žrtvom može suprotstaviti djelovanju zla i Zloga u svijetu, potičući vjernike na ozbiljnije i odgovornije življenje vjerničkog života. Ozbiljnost fatimskih poruka osobito su isticali i pape XX. i XXI. stoljeća: Pijo XII., Pavao VI., Ivan Pavao II., Benedikt XVI. i Franjo.

Budući da su dvoje vidjelaca, Franjo i Jacinta, ubrzo nakon ukazanja umrli, „tajne“ je nosila u sebi Lucija. U biti, radi se o jednoj poruci („tajni“) koja ima tri dijela. Sadržaj prvih

¹ U povodu 90. obljetnice ukazanja Majke Božje u Fatimi izašla je knjiga „Posljednja vidjelica iz Fatime. Moji razgovori sa sestrom Lucijom“ kard. Tarcisia Bertonea i Giusepea de Carlija, direktora vatikanske redakcije televizije RAI. Kard. Bertone na zanimljiv način predstavlja sestru Luciju, fatimsku vidjelicu koja je umrla u veljači 2005. g., malo prije pape Ivana Pavla II. U knjizi progovara i o fatimskim tajnama. Tadašnji kardinal Ratzinger i nadbiskup Bertone zajedno su vodili brigu o objavljivanju treće fatimske tajne, jer je papa Ivan Pavao II. tako odlučio da bi se objavila istina, a zbog zbujujućih tumačenja i apokaliptičnih nagađanja koja su kružila Crkvom, stvarajući među vjernicima više nemira, negoli poziva na molitvu i pokoru. Usp. T. BERTONE – G. de CARLI, *L'ultima veggente di Fatima. I miei colloqui con suor Lucia*, Milano, 2007.

dviju napisala je Lucija između kolovoza i prosinca 1941. g., i ti su dijelovi (viđenja) javno objavljeni i naširoko poznati; sadrže viđenje pakla opisana kao vatreno more u kojemu su bezbrojni zlodusi i duše koje uzdišu i jecaju od bolova i očaja, što ulijeva jezu i strah. Viđenje prate riječi Gospe koja, kako bi spasila duše grješnika, poziva na pobožnost prema njezinu Bezgrješnom Srcu. U ovim se viđenjima (prema tumačenjima mnogih) spominje Drugi svjetski rat, predviđaju se progoni kršćana od strane totalitarnoga komunističkog režima u Rusiji te poziv na posvećenje Rusije.

2. PRVO VIDENJE – „TAJNA“

Prvo viđenje („tajna“) odnosi se na viđenje pakla²: „Gospa nam je pokazala veliko ognjeno more koje kao da je bilo pod zemljom. U taj oganj vidjeli smo uronjene vragove i duše [osuđenih], izgledale su kao užareno prozirno ugljevlje u ljudskom obličju, crni ili brončani. Plivali su u požaru, nošeni plamenima koji si izlazili iz njih samih zajedno s oblacima dima. Padali su sa svih strana, slični iskrama u velikim požarima, bez težine i ravnoteže, dok su se čuli strašni krikovi i bolni uzdasi puni očaja, koji su ulijevali jezu i drhtanje od straha. (Mora da sam pri tom prizoru uskliknula: Jao! To su neki čuli, kako kažu.) Demoni su se razlikovali po stravičnim i odvratnim oblicima groznih nepoznatih životinja koje su bile prozirne i crne. Ovo je viđenje trajalo samo jedan tren. I zahvaljujući našoj dobroj Nebeskoj Majci, koja nam je unaprijed rekla i obećala povesti nas u Nebo (u prvom viđenju) [„preživjeli smo“], inače vjerujem da bismo umrli od straha i užasa.“

2.1. Pakao

Ukratko ćemo iznijeti kršćansko tumačenje i razumijevanje eshatološkog stanja koje obično nazivamo *pakao*, jer je upravo to na neki način središnja poruka i sadržaj fatimskih eshatoloških viđenja. Ovdje nam nije cilj izlagati svekoliki sustavni nauk o paklu, nego sažeto iznijeti ono što Crkva vjeruje kada govori o vječnoj osudi, odnosno vječnoj odijeljenosti od Boga. Smatramo to bitnim jer u tom kontekstu valja promatrati fatimska događanja, te ukazati na vrijednost, važnost i aktualnost fatimskih viđenja („tajni“) koja se uglavnom odnose na konačnu osudu čovjeka (pakao).

² Tekst viđenja preuzet je sa: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000626_message-fatima_it.html (27.VII.2016.); prijevod prvih dvaju viđenja na hrvatski jezik je naš, a trećega je preuzet sa: <https://www.bitno.net/vijesti/vatikan/vazno-priopcenje-vatikan-treca-fatimska-tajna/>; <http://hu-benedikt.hr/?p=37921> (29.VII.2016.); usp. Saverio GAETA, *Fatima - cijela istina. Povijest, tajne, posveta*, Split, 2017.

Valja priznati da ukazanja u Fatimi, kao i neka druga ukazanja, posebno ističu kršćanski nauk koji je bio pomalo zanemaren – eshatologiju, tj. posljednje stvari. Jedna od posljedica „zaborava eshatologije“ je i činjenica da moderni čovjek ustraje u traženju i gradnji lažnih rajeva na zemlji, a otkupljenje se više ne očekuje od vjere nego od onoga što ti „zemaljski rajevi“ nude.³

Ukazanja u Fatimi govore i o čistilištu, raju i paklu. Teologija je XX. stoljeća, kao i vjernička svijest, pomalo zanemarila ove bitne elemente nauka Crkve; ponekad se i niječe crkveni nauk o tim istinama vjere. Upravo zbog toga je Kongregacija za nauk vjere izdala 1979. g. pismo u kojem upozorava na spomenuta eshatološka pitanja; u točki 1. ističe se da Crkva vjeruje u uskrsnuće mrtvih. U točki 7. govori se o nauku Crkve obzirom na postojanje raja, čistilišta i pakla: „Crkva, vjerno prihvaćajući Novi zavjet i Tradiciju, vjeruje u sreću pravednika koji će biti jednom s Kristom. Ona vjeruje da vječna kazna čeka grješnike. Oni će biti lišeni gledanja Boga [...] Ona vjeruje, naposljetku, ukoliko se tiče izabranih i njihovo moguće čišćenje koje prethodi gledanju Boga i potpuno je različito od onih koji su osuđeni.“⁴

Govor o vječnoj osudi (paklu) bez dvojbe je najteži u eshatologiji. Često ga se na razne načine loše rabilo, pa i zlorabilo. No, kršćanska eshatologija ne može, a da ne govori i o mogućnosti konačne propasti (pakla), odnosno vječne odijeljenosti od Boga i od (spašenih) ljudi.

Tijekom povijesti nastajale su razne strašne slike kojima se „opisivalo“ pakao. Što uopće znači „pakao“? Već sam naziv govori o njegovu negativnom karakteru: *pakao* (lat. *infernium*) je suprotnost *nebu*; *damnum* (= *gubitak*; *gubljenje vječnog blaženstva* je jasna suprotnost) je *neispunjenje nade*.⁵ Sadržaj pakla može stoga biti opisivani samo negativnim izrazima: kao konačni gubitak života, kao izuzimanje (isključenje) iz zajedništva s Bogom i sa stvorenjima, kao potpuni nedostatak ljubavi. Tu negativnost ne treba misliti kao kaznu „izvana“, nego je zamišljamo kao onu perverziju u kojoj završava (skončava) čovjek sa svojim stalnim i radikalnim odbijanjem (odbacivanjem) Boga i Božje ljubavi, bližnjega... Govor o paklu upozorava živućeg čovjeka da se kloni situacija u kojima postaje nesposoban ljubiti; podsjeća ga da on sam jest sposoban izgraditi si svijet u kojem je suživot s drugima

³ Usp. BENEDIKT XVI., *Spe Salvi. U nadi spašeni*, Enciklika o kršćanskoj nadi, Zagreb, 2008., 6-23.

⁴ SACRA CONGREGAZIONE PER LA DOTTRINA DELLA FEDE, *Lettera su alcune questioni concernenti l'escatologia*, Roma, 17. maggio 1979, u: AAS, 1979, 71, 939–943.

⁵ Etimološki, *pakao* je ono što je *dolje*, *ispod*, ali „ispod“ u duhovnom smislu, tj. „duhovno niže“.

samo patnja. Budući da je čovjek određen za ljubav, slična situacija označava najveću moguću patnju.

U svetopisamskim tekstovima susreću se neke slike koje govore o „isključenju od Boga“ (usp. Mt 25,1-13; Lk 14,16-24), o boli i patnji zbog toga isključenja (slika vatre: usp. Mt 5,22; 13,42; 18,8; 25,41; Mk 9,43.48; slika tame: Mt 8,12; 22,13; 25,30; slika plača i škriguta zubi: Mt 8,12; 13,42.50; 22,13; 24,51; 25,30; Lk 13,28).

U teološkoj se tradiciji govorilo da su *paklene kazne* zapravo nemogućnost *gledanja Boga*, odnosno da se sastoje u „biti isključen iz (odnosa) ljubavi s Bogom“. Pakao je isključenje iz svakog oblika zajedništva, a to znači da se radi o „vječno biti nesretan“, do čega se pojedinac sam doveo. Odbacujući stalno i radikalno ljubav, ljubiti i biti ljubljen, osoba se pervertira i postaje potpuno nesposobna za ljubav, za ljubiti: ni Boga, ni bližnjega, ni stvorenja, ni sebe. Valja ovdje još nadodati da se radi o nesposobnosti za ljubav koja je plod slobodnih i osobnih odluka pojedinca.

2.2. Je li pakao stvarno postoji?

Dakako da je ovdje logično i pitanje: Je li pakao stvarno postoji? Je li ideja da ljudi sami sebi pripravljaju pakao dio obvezujućega kršćanskog vjerovanja? Biblijske tekstove teško je staviti pod zajednički nazivnik. S jedne strane, postoje ozbiljni govori o budućem (eshatološkom, *posljednjem*) sudu i o upozorenju na vječni gubitak; s druge strane, govori se i o sveopćoj Božjoj spasenjskoj volji (usp. 1 Tim 2,4), što i jest cilj poslanja Isusa Krista (usp. Iv 2,17); zatim se govori i o nadi da će Bog na kraju kraljevati i biti „sve u svima“ (1 Kor 15,28). Napetost između ovih tvrdnji reflektirala se i u teološkim diskusijama tijekom povijesti. Tim diskusijama na kraj nije stala ni današnja teologija. Svetopisamska upozorenja, zatim crkvena osuda učenja o *apokatastasis*-u⁶ te pojam čovjekove slobode na neki način ne dopuštaju tvrdnju, kako će povijest sigurno završiti spasenjem svih. I *Katekizam* naučava o onome što se događa s čovjekom nakon smrti: „Svaki čovjek već od časa smrti, u posebnoj sudu koji mu život stavlja u odnos prema Kristu, prima u svojoj besmrtnoj duši vječnu nagradu ili kaznu: ili treba proći kroz čišćenje, ili će neposredno ući u nebesko blaženstvo, ili će se odmah zauvijek osuditi.“ (KKC, br. 1022). U članku o paklu nalazi se i tumačenje

⁶ *Apokatastasis* je učenje da će na kraju svi (*sva živa bića*) biti spašeni. Učenje o *apokatastasis*-u obično se veže uz Origena (+ 254.) koji je svojim učenjem snažno utjecao na kršćansku teologiju, ali je izazvao i crkvene osude. Kod njega *apokatastasis* znači da će sva racionalna stvorenja na kraju biti spašena. Od Drugoga carigradskog sabora (553. g.) origenovsko učenje o *apokatastasis*-u posvuda je smatrano heretičnim, i na Istoku i na Zapadu.

„kako se zaslužuje“ pakao: „Umrijeti u smrtnom grijehu, a da se čovjek za nj nije pokajao i prihvatio milosrdnu ljubav Božju, znači, po svom slobodnom izboru, ostati zauvijek odijeljen od Njega. To upravo jest stanje konačnog samoisključenja iz zajedništva s Bogom i s blaženicima, koje označujemo riječju 'pakao'.“ (KKC, br. 1033).

Ipak, vjera u dolazak kraljevstva Božjega, pogled usmjeren na Isusa Krista kao eshatološkog suca te ideja da se sreća (blaženstvo) svetih sastoji prije svega u pobjedi ljubavi, na neki nam način nalažu i nadahnjuju nas da se nadamo, da gajimo nadu za spasenje svih ljudi. Stoga se i ne može (od)govoriti na gornje pitanje („Je li pakao stvarnost?“), doli u dijalektičkom obliku: kršćanin se nada otkupljenju i spasenju svih ljudi, ali u isto vrijeme mora voditi računa, posebice u odnosu na sama sebe, o stvarnoj mogućnosti da propadne i bude konačno izgubljen. Kršćanin vjeruje u raj; obratno, ne možemo reći da „vjeruje u pakao“, barem ako ne dajemo isto značenje izrazu „vjerovati“. Vjera je bitno nada(nje), i to za sve.⁷

3. DANAŠNJA TUMAČENJA I SHVAĆANJA FATIMSKIH VIDENJA

Fatima, fatimska viđenja i fatimske „tajne“ su zacijelo jedan od suvremenih proročkih događaja. Događanja u Fatimi i ukazanja koja su od Crkve priznata autentičnima dragocjena su baština za cijelu Crkvu, posebice u današnjem svijetu i vremenu, u kojemu se javlja i širi „kultura zaborava“ – Boga Isusa Krista, Evanđelja i evanđeoskih vrjednota; svijeta u kojem se širi i indiferentizam koji poput zaraze zahvaća i kršćane, potičući ih da žive „kao da Boga nema“. Tome treba dodati i neopoganstvo koje „zamjenjuje“ Boga suvremenim idolima koji se nastanjuju u ljudskom srcu – mjestu na poseban način rezerviranu za Boga.

Današnja shvaćanja i tumačenja fatimskih događaja iznosili su i iznose mnogi teolozi, biskupi i razni drugi autori.

Ukazanja u Fatimi su, prema riječima portugalskog kardinala Saraiva Martinsa, veliki događaj ne samo za portugalsku nego za sveopću Crkvu; Gospa je pastire podsjetila na temeljna evanđeoska načela. Gospa nam nije rekla ništa posebno originalnoga, ali nas je podsjetila na temeljna načela koja pruža Evanđelje, a koja ljudi, nažalost posebice u našem vremenu, olako zaboravljaju; žive kao da takva načela ne postoje. Zato je Fatima izuzetno važna kako s pastoralnoga, tako i s doktrinarnog motrišta. U ovakvim posebnim (privatnim) objavama eshatološki naglasci (npr. viđenja raja, pakla i čistilišta) stoje u dijalektici s

⁷ Usp. Boris VULIĆ, *L'inferno vuoto?*, Tesi di licenza, PUG, Roma, 2009.

pastoralnim naglascima - poziv na pokoru, obraćenje i sakramente. Ovakva je dijalektika teološki razumljiva budući da je život vjere (*ortopraksa*) neodvojiv od sadržaja vjere (*ortodoksija*).

Fatimske poruke su poruke milosrđa, nade i utjehe za cijelu Crkvu, kako u ono vrijeme za, od komunističkih režima, progonjenu, tako i za današnju Crkvu koja i danas trpi progonstva. Zato su fatimske poruke - poruke nade i za današnje čovječanstvo kojemu prijete konflikti, ratovi i progoni nevinih; poruka je nade i za tzv. „zapadni svijet“ u kojemu možda nema progona i ratova, ali kojemu prijete indiferentizam u odnosu na Boga, što je gotovo jednaka opasnost kao i ratna događanja.

Mi možemo opravdano postaviti pitanje, zašto Majka Božja pokazuje djeci pakao, đavle i izgubljene duše. Zacijelo ne kako bi preplašila djecu, nego da upozori svijet i Crkvu da osim Kraljevstva Božjega postoji i „kraljevstvo“ đavlovo. Isus je govorio i o jednom i o drugom.

Vrlo je zanimljivo i poučno promišljanje i tumačenje fatimskih događaja, koje iznosi i potpisuje tadašnji pročelnik Kongregacije za nauk vjere kardinal J. Ratzinger, kasniji papa Benedikt XVI. Sažimajući fatimske poruke, Ratzinger zaključuje kako je iz Fatime upućen „ozbiljan signal koji se suprotstavlja vladajućoj nepromišljenosti, poziv na ozbiljnost života i povijesti, na opasnosti koje prijete čovječanstvu. I kad sam Isus razmišlja o ovome, ne boji se reći: *'Ako se ne obratite, svi ćete propasti'* (Lk 13,3). - Fatima naglašava da je obraćenje potreba kršćanskoga života! To bi vjernici trebali znati na temelju cijeloga Pisma“, te nema u svemu tome nikakva straha, nego se traži otvorenost Bogu i bližnjemu, spremnost za promjenu na bolje. Ratzinger ključnim riječima smatra i Gospin poziv: „*Pokora, pokora, pokora!*“, što podsjeća na početak opisa Isusova javnog djelovanja: „*Obratite se i vjerujte evanđelju!*“ (Mk 1,15). To je „znak vremena“ kojeg treba shvatiti kao upozorenje na hitnost za obraćenjem, za povratkom vjeri u Boga; No, Ratzinger zaključuje da je „riječ o slobodnom izboru između dobra i zla. Budućnost nije nepromjenjiva, a slika koju su djeca vidjela nije film iz budućnosti koji se ne može promijeniti.“ Glavni je smisao viđenja (i ukazanja): uzdići snage dobra kako bi se suprotstavile silama zla; sila koja se suprotstavlja uništenju je svjetlo Majke Božje. S tim u svezi Ratzinger naglašava simboličko obilježje viđenja, te zaključuje da „onaj koji je očekivao uzbuđujuće apokaliptičke objave mora ostati razočaran. Fatima nam ne pruža zadovoljenje naše radoznalosti, kao što, uostalom, ni kršćanska vjera ne želi i ne može hraniti našu radoznalost. [...] Ono što [u „tajnama“] ostaje jest: poticaj na molitvu koja je put

'spasjenja duše', te u isto vrijeme poziv na pokoru i na obraćenje.“ Poruka Fatime poziva da se ima povjerenja i u Isusovo obećanje: „*U svijetu imate muku, ali hrabri budite – ja sam pobijedio svijet!*“ (Iv 16,33).

Dakle, posljednju riječ nema zlo, nego „srce otvoreno Bogu, očišćeno od Boga, i ono je snažnije od svih pušaka i oružja svake vrste“ te u tom smislu valja razumjeti još jednu ključnu riječ u Fatimi: „Moje Bezgrješno Srce će pobijediti!“

ZAKLJUČAK

Crkva je prihvatila fatimsku poruku stoga što ta objava sadrži istinu i poziv što su u svojoj jezgri istina i poziv samoga Evanđelja. „Obratite se – činite pokoru – i vjerujte Evanđelju“ (Mk 1,15). Taj je poziv upućen u početku XX. stoljeća; dakle, upućen je suvremenom svijetu i čovjeku, upućen je i nama, ljudima trećeg tisućljeća. Fatimska Gospa očito čita posebnom pronicljivošću „znakove vremena“, znakove našega vremena. Poruke iz Fatime isprepliću s poviješću XX. stoljeća; u Fatimi je Majka Božja opisala to stoljeće kao stoljeće mučenika, kakvo je ono uistinu i bilo; upućuje poziv na veću molitvu i veću vjernost Božjoj riječi, kako su to dobro uvidjeli sv. Ivan Pavao II. i kardinal Ratzinger/papa Benedikt XVI.

Fatimska je poruka uvijek i neprestano aktualna. Ona nije nešto dovršeno i što možemo staviti *ad acta*. Ona je poruka žive vjere u našoj povijesnoj zbilji. Ta je poruka uronjena u ljudsku stvarnost, u dramu i tamu čovjekove egzistencije, kao baklja koja osvjetljuje put ljudskim stranputicama, nadanjima i strahovima. Zato možemo zaključiti da je iz Fatime upućen ozbiljan signal koji se suprotstavlja široko vladajućoj nepromišljenosti i indiferentizmu, poziv je na ozbiljnost života i povijesti, na odgovornost, pa i na opasnosti koje prijete čovjeku, odnosno čovječanstvu (mogućnost konačnoga i vječnog odjeljivanja od Boga, tj. pakao). Uostalom, i kada Isus razmišlja o tome, ne ustručava se reći: „*Ako se ne obratite, svi ćete propasti*“ (Lk 13,3). Obraćenje - naglašava Fatima – stalna je potreba kršćanskoga života.